

РЕВІЗІЯ МОСКОВСЬКОЇ ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»

Стаття присвячена одному з аспектів полеміки навколо тексту «Послання Мисаїла», укладеного в 1476 р. та виданого митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р. Згідно з т. зв. московською версією, висунутою у 1629 р. Андрієм Мужилівським, вважалося, що цей твір – підробка, пізніша компіляція на основі послання невідомого в'язня до Московського митрополита Макарія. У статті автор доводить, що «Послання опального до архієпископа Макарія», видане Іваном Добротворським у 1863 р., є саме тим твором, на який посилався свого часу Мужилівський. На основі порівняння уривків з обох послань показано, що між двома творами справді існує генетичний зв'язок, і доведено автентичність Мисаїлового листа та його первинність щодо «Послання до Макарія». Автор також викладає свої міркування про причини запозичення укладачем «Послання до Макарія» цілих уривків із «Послання Мисаїла».

Ключові слова: походження, «Послання Мисаїла», «Послання до Макарія», Андрій Мужилівський, Іпатій Потій.

Доволі розлоге «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», укладене в 1476 р., довгий час, як видається, було забуте в середовищі руських книжників. Допіру його публікація в 1605 р. унійним митрополитом Іпатієм Потієм знову зробила його відомим ширшому загалові. Однак через ситуацію протистояння між прихильниками і противниками церковної унії з Римом, в якій відбулося оприлюднення цієї пам'ятки, її автентичність була піддана сумнівам – занадто добре пасував текст послання до того, що говорила й доводила унійна сторона. Навіть видане віленським магістратом потвердження автентичности та стародавности збірника, в якому знаходився документ, не могло переконати православну сторону в тому, що Іпатій Потій дійсно казав правду та що грамота справжня. Дослідник унії Михайло Коялович так підсумував ставлення до відкритого й опублікованого митрополитом Іпатієм послання:

Потій, зробивши своє знамените відкриття, дуже правильно розрахував, що литовсько-руські православні не повірять йому на слово. Тому він представив свій документ у віленський магістрат, і магістрат засвідчив його автентичність. Та зрозуміло, що авторитет судової інстанції, яка, до того ж, складалася майже виключно з латинників та уніятів, не міг мати значення для православних у науковій справі. Вони не повірили Потієві та сміялися над його завзяттям вишукувати «по закутках всілякий мотлох». Деякі навіть прямо оголошували, що Потій уклав підробну пам'ятку¹.

Тоді ж, у розпалі полеміки навколо церковної унії з Римом, виникла й інша теорія походження «Послання Мисаїла». Її автором був случький православний протопіп Андрій Мужилівський. У своєму полемічному творі «Антидот», надрукованому 1629 р.², він висловив думку, що грамота Мисаїла насправді не оригінальний твір, а пізніша (можливо, Потієва) компіляція на основі іншого послання, яке невідомий, що потрапив у царську немилість, написав до новгородського архієпископа Макарія³: «Ми знаходимо цей лист у наших старих писаних книгах, але не від Руси до папи, а від одного, що був у Москві у в'язниці, до митрополита московського Макарія: аби вставився за ним перед великим царем московським Іваном»⁴. Ця теза поклала початок т. зв. московській версії походження «Послання Мисаїла». Розвиток цієї теорії білоруський історик Георгій Голенченко підсумовує так:

Пізніше більшість дослідників, що поділяли московську версію, стали більш-менш обережно пов'язувати її з династичним шлюбом Івана III з Софією⁵ та розширенням контактів із Римом у кінці XV ст. (О. Горський, К. Невоструєв, І. Н. Жданов, І. Б. Греков, Я. Н. Лурье). І. Н. Жданов,

¹ М. Коялович. *Литовская церковная уния*, т. 1. Санкт-Петербург 1859, с. 21.

² A. Muzyłowski. *Antidotum, przeciwacnemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciw apologety iadem napełnionej; którą wydał Melety Smotrzyński, niesłusznie cerkiew ruską prawosławną w niey potawiając heresią y schismą, dla niektórych scribentow.* [Вільно?] 1629.

³ Митрополит Макарій (бл. 1482-1563) – з 1526 по 1542 р. – архієпископ Новгородський, з 1542 по 1563 р. – митрополит Московський; проголошений святим у 1988 р.

⁴ Muzyłowski. *Antidotum*. Цит. за: М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 6. Київ 1995, с. 449.

⁵ Софія (Зоя) Палеолог (бл. 1455-1503) – племінниця останнього візантійського імператора Константина XI Палеолога, дочка його брата, деспота Мореї Томи Палеолога. Після захоплення турками Мореїнського деспотату Тома Палеолог з доньками Софією і Єленою та синами Андрієм і Мануїлом утік до Італії, а після його смерті опіку над сиротами перейняв папа Римський. З огляду на це, а також на те, що останні Палеологи прийняли церковну унію з Римом, підписану на Флорентійському соборі 1439 р., дозвіл на шлюб Івана III з Софією мусив дати саме папа.

зокрема, стверджував, що послання до папи римського – реальний історичний документ, який відкрито визнає церковно-релігійну унію і, ймовірно, складений у Росії під час перемовин щодо шлюбу Івана III з Софією Палеолог. Автор посилається на рукопис Синодальної бібліотеки № 700.⁶

Іван Жданов фактично повторив аргументацію Олександра Горського та Капітона Невоструєва, які, описуючи збірник *Синод. 700*, так прокоментували наявне в ньому послання до папи Сикста:

З папою Сикстом IV були контакти російського двору у справі шлюбу Івана III з грецькою царівною Софією. В Римі тоді справді сумнівалися в православності цього монарха та його народу, однак папа, як і послы наші, запевняли у відданості росіян Римському престолові, як і писав Сикст у відповіді Іванові⁷.

В описі збірника *Синод. 700* Горський та Невоструєв так охарактеризували цей твір: «Без заголовку, *послання до папи Сикста* зі спростуванням наклепу, що народ руський не бездоганний у вірі Христовій»⁸. Відтак православні дослідники процитували початок послання: «Вселеньскому папѣ великому солнцу всемирному свѣтилнику церковному свѣту всесвятому і всенасвятѣйшему отцу отцемъ и всеначалнѣйшему пастырю пастыремъ блаженному Сик(с)ту»⁹. При цьому вони не звернули увагу на те, що цей початок один до одного збігається з початком «Послання Мисаїла», яке опублікував свого часу Іпатій Потій: «Вселенскому папе, великому солнцу, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всесвятому и всенасветѣйшому, отцу отцемъ, и всеначалнѣйшому пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту»¹⁰. Попри наведення цитат із початку й середини послання, а також фрагменту, на якому Синодальний список обривається, Горський та Невоструєв

⁶ Галенчанка Г. Я. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // *Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур, X-XX стст.: Матэрыялы міжнар. круглага стала (Гродна, 28-30 верасня 1999 г.)* [= *Наш радавод*, кн. 8]. Гродна – Беласток 2000, с. 94-95.

⁷ «Съ папою Сикстомъ IV было сношеніе Русскаго двора по дѣлу о бракосочетаніи Іоанна III съ Греческою царевною Софією. Въ Римѣ тогда дѣйствительно сомневались въ православіи сего монарха и народа его, но папа, какъ и послы наши, увѣряли въ приверженности Русскихъ къ Римскому престолу, какъ и писалъ Сикстъ въ отвѣтъ Іоанну» (А. В. Горский, К. И. Невоструев. *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки*, відділ другий: *Послания святыхъ отцев*, т. 3: *Разные богословские сочинения*. Москва 1862, с. 306).

⁸ «Безъ заглавія, *посланіе къ папѣ Сиксту въ опроверженіе клеветы, что народъ Русскій не совершенъ въ вѣрѣ Христіанской*» (Горский. *Описание славянскихъ рукописей*, с. 305).

⁹ Там само.

¹⁰ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г. // *Архив Юго-Западной Россіи* / ред. С. Голубев, ч. 1, т. 7. Київ 1887, с. 200.

струєв так і не змогли ідентифікувати його як те саме «Послання Мисаїла до Папи Сикста IV», один зі списків якого був уже опублікований Іпатієм Потієм. Натомість про публікацію останнього вони відгукуються з неприкритим скептицизмом:

До того ж папи Сикста *начебто* зверталися й малоросійські єпископи з митрополитом своїм Мисаїлом, як *стверджував* Іпатій Потій. Однак вислови відданости папі в оприлюдненому ним посланні Мисаїла та інших єпископів малоросійських *ще пишномовніші, ніж у розглядуваному нами посланні*¹¹.

Як видно з наведеної цитати, православні дослідники взагалі не читали «Послання Мисаїла», надрукованого митрополитом Потієм, адже тоді змогли б побачити, що перед ними один і той самий твір. Натомість вони прийняли послання від духовних та світських достойників Київської митрополії (яких вони називають «малоросійськими») за послання, укладене в Московщині московитами (яких вони називають «руськими»). Вочевидь, зробити правильні висновки їм завадили два фактори: по-перше, надзвичайна рідкісність і недоступність публікації Потія церковнослов'янською мовою (на той час було відомо лише про два неповні примірники, хоча, звісно, був доступний польський переклад); а по-друге (і це, вочевидь, був основний фактор), на заваді стала конфесійна заангажованість. Адже православна пропаганда послідовно представляла «Послання Мисаїла» фальсифікатом Іпатія Потія, тож в уявленні Горського та Невоструєва воно *a priori* не могло бути ідентичне тому старовинному тексту, який вони описали. Допіру через 125 років, у 1989 р., список зі збірника *Синод. 700* був ідентифікований як уривок того самого «Послання Мисаїла», що його 1605 р. надрукував був митрополит Потій. Першим про це заявив Георгій Голенченко:

В основу видання Іпатія Потія було, вочевидь, дійсно покладене реальне послання до папи, відповідним чином опрацьоване та прокоментоване унійним митрополитом. В кожному разі, великий фрагмент цього послання, що зберігся в збірнику Державного історичного музею в Москві, ніяк

¹¹ «Къ тому же папѣ Сиксту относились *будтобы* и малороссійскіе епископы съ митрополитомъ своимъ Мисаиломъ, какъ *утверждал* Ипатій Поцѣй. Но выраженія преданности папѣ въ обнародованномъ имъ посланіи Мисаила и прочихъ епископовъ малорусскихъ, *еще напыщеннѣе, чѣмъ въ разсматриваемомъ посланіи*» (Горский. *Описание славянскихъ рукописей*, с. 306) (курсив мій – Н. З.). Дивним залишається той факт, що навіть після публікацій Петрушевича та Голубєва ніхто не звернув увагу на те, що текст, яким відкривається послання, описане Горським та Невоструєвим, співзвучний початку «Послання Мисаїла», що його був опублікував Іпатій Потій. Це наочно показує, як шкодить об'єктивному науковому дискурсові конфесійно зумовлений підхід.

не може бути віднесений до часів діяльності Потія. На це вказують як філіграні збірника, так і палеографічні особливості тексту¹².

Відтак цей уривок «Послання Мисаїла» був уперше повністю надрукований у 1992 р., а тоді повторно – в 2002 р.¹³ Окрім цього фрагменту, який отримав назву Синодального списку «Послання Мисаїла», в останній чверті ХХ ст. виявлено також повний текст того ж таки твору в збірці Смоленського державного музею-заповідника, у збірнику СОКМ 9907, який з огляду на місцезнаходження названо Смоленським списком і датовано 1520-ми роками. Один з видавців «Руського феодального архіву» (РФА) Г. Семенченко, описуючи Смоленський список «Послання Мисаїла», зауважує: «Наявність нашого – значно ранішого – списку цієї пам'ятки та списку початку ХVІ ст. в ДІМ¹⁴, *Синод. 700*, знімає останні сумніви щодо її автентичності»¹⁵. Навіть більше, як показує порівняння видання Потія з давнішим та повнішим Смоленським списком¹⁶, унійний митрополит зовсім не втручався у структуру та текст документа: як і у виданні митрополита Іпатія, перелік підписантів у Смоленському списку теж поданий на початку, а не в кінці, як це робив дехто з пізніших видавців, що, готуючи перевидання тексту, оприлюдненого Потієм¹⁷, переносили цей перелік на кінець¹⁸.

¹² Г. Я. Голеченко. *Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в.* Минск 1989, с. 184.

¹³ *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века* (далі – РФА), ч. 5. Москва 1992, с. 1071-1074; О. Русина. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // *Український археографічний щорічник. – Нова серія*, вип. 7 [= *Український археографічний збірник*, т. 10]. Київ – Нью-Йорк 2002, с. 281-296.

¹⁴ ДІМ – Державний історичний музей у Москві.

¹⁵ Г. В. Семенченко. Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков*, вип. 3. Москва 1987, с. 630.

¹⁶ Пор.: Н. Заторський. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // *Український археографічний щорічник. Нова серія*, вип. 18. Київ 2013, с. 401-428 (текст доступний також у мережі Інтернет на сайті archeos.org.ua).

¹⁷ З огляду на те, що в ХІХ ст. було відомо лише два екземпляри першодруку митрополита Потія, робилися спроби повторно видати «Послання Мисаїла». Першим своє перевидання кириличного тексту Потієвого першодруку підготував на основі трьох списків із першовидання (всі, як видається, з ХVІІІ ст.) Антоній Петрушевич. Згодом Степан Голубев підготував перевидання публікації Іпатія Потія (включно з примітками митрополита) в «Архиве Юго-Западной России» (АЮЗР) на основі двох ще наявних тоді неповних примірників першодруку. Врешті, у 1971 р. в Римі Мисаїлове послання видали поновно на основі двох римських копій (які раніше використовував і Петрушевич) та публікації в АЮЗР: *Monumenta Ucrainae Historica*, т. ІХ-Х: 1075-1632. Romae 1971, №4, с. 5-30.

¹⁸ Такої думки дотримувався Антоній Петрушевич. Це помітно з того, що у своєму перевиданні послання він переносить список підписантів на кінець твору, хоча в одному з рукописів, який він використав, готуючи своє видання, цей список поданий на початку, про що видавець зауважив у коментарях: «В іншому списку сього послання, що знаходиться в Ватиканській

Отже, відкриття обох списків першої половини XVI ст. остаточно довело автентичність «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», а ідентифікація Синодального списку як фрагменту цього ж послання звела нанівець аргументи російських дослідників XIX ст., які намагалися довести московське походження цього документа і вбачали в Синодальному фрагменті інший лист до папи Сикста.

Однак ці відкриття не поставили останньої крапки в дискусії про московське походження «Послання Мисаїла». Адже досі не було дано відповіді на аргумент Мужилівського, який він висловив у своєму «Антидоті», давши цим самим підстави для розвитку московської версії: мовляв, «Послання Мисаїла» – це пізніша компіляція на основі листа невідомого в'язня до митрополита Макарія. На жаль, ані сам Мужилівський, ані пізніші полемісти так і не надрукували того, на їх думку, первісного послання. Також і в пізніші часи не було з'ясовано, на який же саме твір покликався Мужилівський. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину, ідентифікувавши згаданий в «Антидоті» твір, а також, шляхом порівняння уривків з обидвох творів, спробувати визначити ступінь їх взаємозалежності і встановити, чи справді один із них є компіляцією на основі іншого, а якщо так – то які мотиви спонукали використати один текст як зразок для наслідування при написанні іншого.

На нашу думку, твір, про який говорив Мужилівський як про первісний щодо «Послання Мисаїла», – це «Послання опального до новгородського архієпископа Макарія». Таку назву дав йому при виданні в 1863 р. церковний історик Іван Добротворський¹⁹. У видавця тоді не виникло жодних сумнівів у тому, що це оригінальний твір Московської Руси, в якому «невідомий, що потрапив у немилість, просить архієпископа заступитися за нього перед государем щодо повернення йому колишніх милостей»²⁰. Те, що цей твір не пов'язали відразу ж із «Посланням Мисаїла», не слід, однак, ставити за провину видавцеві, бо на 1863 р., коли готувалося до друку «Послання до Макарія», не існувало ще жодного перевидання Мисаїлової грамоти, а з першодруку Потія були наявні лише два, та й то неповні примірники в далеких від Казані Вільні та Перемишлі. Проте вже в 1869 р. Антоній Петрушевич зробив перевидання надрукованого Потієм тексту

бібліотеці поміж слов'янськими рукописами, Н. XII, зовсім немає приведених вище підписів при кінці того послання, але вони подаються на початку згаданого послання...» (*Соборное послание русскаго духовенства и мірянъ к Римскому папе Сиксту IV, писанное изъ Вильны 14 марта 1476 г.* / ред. А. С. Петрушевич. Львовъ 1870, с. 27).

¹⁹ И. М. Добротворский. Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію // *Православный собеседникъ*, ч. 3. Казань 1863, с. 406-420.

²⁰ Там само, с. 408.

«Послання Мисаїла»²¹, а невдовзі по тому, в 1887 р., передрук послання підготував Степан Голубев у «Архиве Юго-Западной России»²².

Як не дивно, але протягом останніх 150 років нікому так і не впали у вічі буквально дослівні збіги між текстом, який надрукував Добротворський, і текстом «Послання Мисаїла», яке видав Потій. Також ніхто не звернув уваги на тотожність обставин, описаних у «Посланні до Макарія», з описом твору, на який посилався в 1629 р. Мужилівський: ситуація царської немилости (опали) та ім'я адресата – архієпископ Макарій. Тож досі «Послання до Макарія» так і не було ідентифіковане як той самий твір, про який говорив у своєму «Антидоті» православний полеміст. Причиною такої неувважності дослідників могло бути те, що з плином часу з'явилося все більше аргументів на користь автентичності Мисаїлового послання²³, а теорію протопопа Мужилівського про те, що воно є компіляцією на основі листа до митрополита Макарія, забули, трактуючи її як намагання православних полемістів спростувати аргументи унійної сторони²⁴. Тим більше про неї перестали згадувати після відкриття Синодального та Смоленського списків «Послання Мисаїла», які остаточно довели його автентичність.

Залежність «Послання до Макарія» від «Послання Мисаїла» видно неозброєним оком уже на самому початку обох творів, які збігаються тут майже дослівно (за винятком вступного славослов'я Пресвятій Трійці та, звісно, імен і титулів адресатів). Для наочності подаємо початки обох послань у таблиці:

²¹ *Соборное посланіе русскаго духовенства и мірянъ к Римскому папе Сиксту IV, писанное изъ Вильны 14 марта 1476 г.* / ред. А. С. Петрушевич. Львів 1870.

²² Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, с. 193-231.

²³ Серед найвідоміших апологетів автентичності «Послання Мисаїла» – православний митрополит Макарій Булгаков (див.: Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*, кн. 5, т. 9. Санкт-Петербург 1883, с. 1794-1795) та Михайло Грушевський (див.: М. С. Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5. Київ 1995, с. 210-211). Свої аргументи на користь автентичності «Послання Мисаїла» висунув у 1874 р. також Іван Малишевський (його реферат був опублікований у 1875 р.: Малышевский И. И. О грамоте киевскаго митрополита Мисаила 1477 [правильно «1476» – Н. З.] г. Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве // *Киевскіе епархіальныя вѣдомости*. Київ 1875, № 17, с. 585-592).

²⁴ Грушевський, зокрема, прямо говорить про теорію Мужилівського як про спробу нейтралізувати аргументативну силу «Послання Мисаїла»: «Автор [«Антидоту» Мужилівський. – Н. З.] [...] робить таку небезітересну спробу *одвести* посольство Мисаїла до папи Сікста» (Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, с. 450) (курсив мій – Н. З.).

Таблиця 1. *Ініціуми «Послання Мисаїла» та «Послання до Макарія»*

«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» за виданням Потія (перевидане Голубевим) ²⁵	«Послання до архієпископа Макарія» за виданням Добротворського ²⁶
<p>Все во святых и всесвятого, великого Бога произволеніємъ, дышуще, сію еписколію послахомъ вашей святости. Вселенскому папе, великому солнцу, всемирному свѣтилнику церковному свѣту, всесвятому и всенасветѣйшому отцу отцемъ, и всеначальнѣйшему пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту, святія вселенскія соборныя апостольскія церкви, викарію надостоинѣйшому во перъвыхъ священныхъ чыноначанія свѣтлосіяющему просвѣщеніемъ небснаго разума озаренія свещенноначальнѣйшаго великаго свѣта, паче яснозрительныхъ херувимовъ блистая оумновиднымъ просвѣщеніемъ великаго ума, всенапресвѣтлѣйшаго, в себѣ чынообразно нося, единому точен от серафимовъ пламѣноблистаемыхъ свѣтовъ, чудноумному и всесвѣтлому серафиму, огнемъ божественнымъ разгараему, и многорачительнымъ желаніемъ, всегда палимъ от божественныя любве, и паки во божественную любовь, у престола сущи, славы великаго Бога, трисвѣтую ему пѣснь прыносяще о всѣхъ и за вся, и от него просвѣщаемъ и освѣщаемъ, во духовную благодать, свершеннымъ просвещеніемъ всесвѣтлаго свѣта на освященіе душамъ всѣхъ, привлачая желаніемъ любве, яже к нему в чудный его свѣтъ, еже есть непостѣжимъ всякому уму. и тако от него много просвѣщенъ</p>	<p>Всесвятаго великаго Бога произволеніемъ всяко дѣло благо и всякъ даръ свершенъ свыше сходитъ отъ божественнаго промысла. Во имя святые и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа. Всеправославному государю пре(о)священному архієпископу богоспасаемыхъ градовъ Великаго Новаграда и Пскова, и всяя русійскія земли солнцу, владыкѣ Макарію, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, святому и всесвѣтѣйшему отцу отцемъ и всеначальнѣйшему пастырю пастыремъ, блаженному учителю, святія вселенскія соборныя апостольскія церкви на(и) достойнишему правителю, въ первыхъ священныхъ чиноначаліяхъ свѣтлосіяющему, просвѣщеніемъ небснаго разума озаренія свещенноначальнѣйшаго великаго свѣта паче ясно зрительныхъ херувимовъ блистая, умовиднымъ просвѣщеніемъ великаго Бога всинапресвѣтлѣйшаго въ себѣ образъ нося, единочень отъ серафимъ пламенноблистаемыхъ свѣтовъ, чудноумному и свѣтлому серафиму, огнемъ небснымъ разгоряему, и многорачительнымъ желаніемъ всегда палимъ отъ божественныя любве, и паки божественную любовь, у престола сущи великаго Бога, трисвѣтую ему пѣснь принося отъ всѣхъ и за вся, отъ него просвѣщаемъ и освѣщаемъ въ духовную благодать свершенный просвѣщаемъ всего свѣтлаго свѣта освѣщеніе душамъ,</p>

²⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила, с. 200-201.

²⁶ Добротворский. Посланіе опальнаго къ новгородскому архієпископу Макарію, с. 408-410 (у виданні замість номеру сторінки «410» помилково надруковано номер «401», однак перед тим іде номер «409», а на тому ж розвороті – «411», і це прояснює ситуацію).

бывъ всенапресвѣтлейшимъ блистаніемъ свѣта. паче всѣхъ священночиноначалій церковныхъ и прочымъ преподобная, и сущымъ подаваше свято, божественною священносною святынею, комуждо по мѣре раздѣляя духовная дарованія, овымъ просвѣщеніе, купноже всѣмъ конечное прощеніе, и совершенное благословеніе, во вся на вся церковныя чины, начала же и власти, черезъ нѣхъ же и во всяческія чловеческія духы, и умы, изливая въ нѣхъ изобилно, свѣтъ богоразумія къ просвѣщенію ихъ душамъ.

все привлеча желаніемъ любви, яке къ нему, въ чудный его свѣтъ, еже есть непостижимъ всякому уму; и тако отъ него много свѣтъ паче всѣхъ священноначалій церковныхъ, и прочимъ преподобія и сущимъ подъ вашею святостію блаженною священносною святынею, кождо по мирѣ раздѣся духовная дарованія, о всемъ просвѣщеніе и совершенное благословеніе во вся и на вся церковныя чины, начала же и власти ангельскія же и всякія чловѣческія умы и духи изливая въ нѣхъ обильно свѣтъ богоразумія, къ просвѣщенію ихъ душамъ...

Звісно, Андрій Мужилівський, цілком у душі полемічної боротьби, намагався представити саме «Послання до Макарія» як оригінальний твір, а «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» – як пізнішу компіляцію чи ймовірну підробку Потія, яка постала на його основі. А проте вже навіть при побіжному читанні «Послання до Макарія» в очі впадають явні богословські неузгодженості та доволі дивні титули, які зовсім не пасують до становища архієпископа Новгородського²⁷. Це особливо помітно, наприклад, у таких звертаннях до архієпископа Макарія, як «святія вселенскія соборныя апостольскія церкви на(и)достойнишему правителю»²⁸ або «о всесвятыи избранний Божій, вселенскій пастырь»²⁹. І це попри те, що, на відміну

²⁷ Що стосується титулу «митрополит», який Мужилівський прикладає до Макарія, то тут перед нами виникає дилема: в самому посланні його названо лише архієпископом «Великаго Новаграда и Пскова», себто послання мало б бути укладене ще до сходження Макарія на московський митрополічний престол 19 березня 1542 р. Разом з тим, Івана Васильовича названо царем, хоча його вінчано на царство допіру в 1547 р., себто коли Макарій був уже митрополитом Московським. На новгородській катедрі Макарія майже відразу, 18 червня 1542 р., змінив Феодосій II, який був архієпископом Новгородським до травня 1551 р., коли цар зняв його з архієпископства, а після нього катедра теж не була вакантною – без довгих зволікань на неї був призначений Серапіон (Курцев) (від 14 червня 1551 до 29 жовтня 1552 р.), а за ним Пімен (Чорний) (від 20 листопада 1552 по 1571 р.). Сам Макарій помер 31 грудня 1563 р. Отже, немає підстав припускати, що Макарія названо архієпископом Новгорода з огляду на вакантність архієпископської катедрі. Інший спосіб розв'язання цієї дилеми – вважати, що царем Івана Васильовича названо з огляду на те, що він був правителем номінально і керування державою відбувалося від його імені. Але цей варіант теж не цілком задовільний, судячи зі слів укладача «Послання до Макарія», з яких складається враження, що він прогнівив саме Івана Васильовича, коли той був уже повноправним правителем, а не одного з високопоставлених бояр, які фактично правили за Іванового малолітства.

²⁸ Добротворский. Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію, с. 409.

²⁹ Там само, с. 412.

від римських пап, ніхто з новгородських архієпископів чи московських митрополитів ніколи не висував претензій на перше місце в диптихах³⁰, не кажучи вже про те, щоб дійсно титулуватися правителем Вселенської Церкви або вселенським пастирем. Тепер же, з огляду на те, що автентичність «Послання Мисаїла» однозначно встановлена, мусимо визнати, що Андрій Мужилівський, першим правильно помітивши спорідненість обох послань, у полемічному запалі закрити очі на богословські невідповідності й через свої конфесійні упередження неправильно визначив характер цієї спорідненості. Сьогодні можемо з певністю ствердити, що оригінальним і первинним твором є саме «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», тоді як «Послання до архієпископа Макарія» – пізніша компіляція на його основі³¹.

Цікаво прослідкувати, як відрізняється оцінка православними авторами епітетів, які укладач «Послання до Макарія» здебільшого перейняв з «Послання Мисаїла», в залежності від того, чи автор полемізує з уніятами, а чи виходить із суто наукових позицій. Скажімо, щодо Мисаїлової грамоти уже згаданий вище Коялович зауважував, що «її міг написати лише несамовитий латинник Середніх віків, тому що в цій грамоті до папи віднесені вирази з Великого славослов'я, звернені там до Сина Божого»³². Натомість полеміст Андрій Мужилівський, говорячи, певніш за все, про ті самі пасажі з Великого славослов'я, але тепер уже звернені до митрополита Макарія, списує їх на важку ситуацію автора листа: «Будучи в'язнем, а хочачи стати вільним, він приписує чоловікові великі речі, які прикладаються тільки до самого Бога»³³. А далекий від територій поширення унії та навколоунійної полеміки Іван Добротворський характеризує ті самі вирази в «Посланні до Макарія» як «свідчення тієї глибокої поваги, яку мав знаменитий пастир за свою вченість і пастирські чесноти»³⁴. Для наочності, наводимо парафрази Великого славослов'я³⁵, наявні в обох пам'ятках, у таблиці:

³⁰ Якщо, звісно, не вважати за таку претензію цілком легендарну «Повість о белом клобуке».

³¹ Навіть наявність самого тільки Смоленського списку «Послання Мисаїла», який датується 1520-ми роками, вцент розбиває аргументацію Мужилівського: адже цей список з'явився ще перед народженням Івана Грозного в 1530 р., тоді як останнього в «Посланні до Макарія» названо вже «царем» і «самодержцем».

³² Коялович. *Литовская церковная уния*, с. 23.

³³ Грушевський. *Історія української літератури*, т. 6, с. 450.

³⁴ Добротворський. *Посланіє опального къ новгородскому архієпископу Макарію*, с. 408.

³⁵ А ось той уривок з Великого славослов'я, який тут парафразується: «Отче вседержителю, Господи Сыне едиnorodный, Иисусе Христе, и святыи Душе. Господи Боже, агнче божій, Сыне отець, вземляи грѣхи міра, помилуй насъ. Вземляи грѣхи міра, пріими молитву нашу. Сѣдьяи одесную Отца, помилуй насъ. Яко Ты еси единъ святъ, Ты еси единъ Господь, Иисусъ Христосъ, во славу Бога Отца, аминь. На всякъ день благословлю Тя и восхваляю имя Твое во вѣки, и въ вѣкъ вѣка. Сподоби, Господи, въ день сей безъ грѣха сохранилися намъ!

Таблиця 2. *Парафрази Великого славослов'я в «Посланні Мисаїла» та «Посланні до Макарія»*

«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» за виданням Потія (перевидане Голубевим) ³⁶	«Послання до Макарія» за виданням Добротворського ³⁷
<p>Велики архиерею Мелхиседече небесный Отче духовный, даровъ вседержителю. Сына едиnorodного Господа Исуса Христа, единоправный ему служитель святыи, святаго Духа всесвятая душе, отпущаи грѣхи миру помилуй насъ. Прощаи грѣхи всему миру, прійми сія молитвы наша, седа одесную престола славы величествію въ церкви святѣй. аки на небесехъ. паки глаголемъ помилуй насъ, и милостивъ буди намъ, яко ты еси едінъ святъ, ты едінъ Господь, начальный Отець, всепресвятѣйшій и многоблаженный Сикъсте, славою и честію от Бога Отца многопочтенъ сый, паче всехъ земнородныхъ сыновъ челоуѣческихъ. сего ради хвалимъ и благословимъ имя твое во вѣки хваляще и благодаряще великого Бога о несказанномъ его даре таковѣмъ сущимъ на тобѣ. имиже ты ублажил самъ великій мудрый зиждатель един блаженный сильный Царь царствующихъ и Господь господствующихъ. едінъ имѣяй бесмертіе, живый во непреступномъ свѣте трисвѣтлаго Божества...</p>	<p>Великій архиерею, Мельхиседече небесный, святыи отецъ духовныхъ даровъ, вседержителя Спаса едиnorodного Господа Исуса Христа единоправный ему служителю святыи, святаго Духа всесвятая душа, отпущая грѣхи всему міру, помилуй насъ, прощая грѣхи всему міру, прійми молитвы наша, сѣдя одесную престола славы величествія во церкви святѣй его аки на небесехъ, помилуй насъ и милостивъ буди намъ, начальнѣйшій отецъ, всепресвятѣйшій многоблаженный учителю, славою и честію отъ Бога и Отца многопочтенный паче всѣхъ земнородныхъ сыновъ челоуѣческихъ. Сего ради хвалимъ и благословимъ имя твое во вѣки, хваляще и благодаряще великаго Бога о несказаннѣмъ его дарѣ таковѣмъ, сущемъ на тебѣ, имже ты ублажилъ самъ великій Царь царствующимъ и Господь господствующимъ, едінъ безсмертный, живый въ непреступнѣмъ свѣтѣ трисвѣтлаго Божества...</p>

Із наведених у таблицях 1 і 2 фрагментів добре видно генетичну залежність одного твору від іншого: тут перед нами не просто набір «традиційних ситуативних формул», які містять «подібні за добором фактів та композицій описи, фрагменти характеристик і т. п.»³⁸. Адже, як підмітив філолог-медієвіст Олег Творогов, «стійкі літературні формули доволі інертні, тоді як стійкі

Благословенъ еси, Господи Боже отецъ нашихъ, и хвально и прославлено имя Твое во вѣки, аминь» (*Часословъ*. Рим 1962, с. 157).

³⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, с. 230.

³⁷ Добротворский. Посланіе опального къ новгородскому архіепископу Макарію, с. 419.

³⁸ О. В. Творогов. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси // *Труды Отдела древнерусской литературы* (далі – *ТОДРЛ*), т. 20. Москва – Ленинград 1964, с. 32.

словосполучення, що їх обслуговують, навпаки, час від часу змінюються іншими, відображаючи літературну манеру автора, редактора, школи і т. д.»³⁹. У наведених же уривках зміни стосуються, фактично, лише конкретних осіб, яким адресувалося послання, та їх відповідної життєвої ситуації, тоді як у супутніх описах немає змін (з урахуванням, звісно, типових для рукописів різночитань та помилок, що постають унаслідок роботи переписувачів), що виявляли б сліди іншої авторської манери чи школи. Проаналізувавши «Послання до Макарія», знаходимо, крім вступу, лише два довші уривки, які не є прямими цитатами або парафразами тексту «Послання Мисаїла» (якщо не враховувати окремих принагідних модифікацій, зроблених через зміну адресата й інтенції послання):

1. «Дерзъ великого яснѣйшаго самодержца, государя православного, царя всеа Русіи и великого государя Ивана Васильевича всеа Русіи, убогій въ прегрѣшеніихъ своихъ и художшій холопъ, и дерзаю – твою святыню къ себѣ призываю, и сего ради молю тя много, яко да послѣ свою милость и свое прошеніе о мнѣ согрѣшшемъ прещедрому, общему всего християнства, великому и многомилостивому царю и государю нашему...»⁴⁰.
2. «Есми согрѣшилъ предъ государемъ царемъ всеа Русіи, а согрѣшеніе наше твоей святыни вѣдомо»⁴¹.

Решта ж тексту «Послання опального доархиепископа Макарія» – це суцільна компіляція з прямих цитат і парафраз із «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», з заміною імен та конкретних даних із останнього на такі, які б відповідали ситуації укладача. Звісно, пояснювати це майже дослівне переписування «Послання Мисаїла» лінивством укладача «Послання до Макарія», браком фантазії або часу чи бажанням обдурити адресата (читача) було б надто просто й невідповідало б принципам літературної діяльності в Давній Русі. Причини такого перенесення цілих уривків з одного твору до іншого історик та філолог Дмитро Ліхачов добирає в правилах літературного етикету, згідно з якими укладалися ті чи інші твори:

Прагненням підпорядковувати виклад етикетові, створювати літературні канони можна пояснити й звичне в середньовічній літературі перенесення окремих описів, промов, формул з одного твору до іншого. В цих перенесеннях немає свідомого намагання обдурити читача, видати за історичний факт те, що насправді було взяте з іншого літературного твору. Річ просто в тому, що з одного твору до іншого переносили насамперед те, що мало стосунок до етикету: промови, які мали б бути виголошені

³⁹ Там само.

⁴⁰ Добротворский. Посланіе опальнаго къ новгородскому архієпископу Макарію, с. 413.

⁴¹ Там само.

в даній ситуації, вчинки, які *мали б* зробити дійові особи в даних обставинах, відповідну до даного випадку авторську інтерпретацію подій і т. д. Письменник уважає, що етикет цілковито визначає поведінку ідеального героя, і відтворює цю поведінку за аналогією⁴².

Тож обидва твори: і «Послання Мисаїла до папи Сикста IV», і «Послання до архієпископа Макарія» – подають нам ідеальний образ архиєрея й доброго пастиря відповідно до уявлень укладачів. «Послання Мисаїла» говорить про те, яким мав би бути папа Сикст як наступник верховних апостолів Петра і Павла, а «Послання до Макарія», відповідно, описує, яким би мав бути архієпископ Макарій як новгородський владики й наступник святих Івана та Євтимія⁴³.

Виходячи з вимог стилю та принципів укладення обох послань, слід визнати недоречним оцінювання їх з погляду літератури Нового часу та принципів новочасного епістолярного жанру, однією з характерних рис якого був реалізм. Приклади такого нерозуміння принципів середньовічної руської літератури бачимо і в українській, і в російській оцінці як «Послання Мисаїла», так і «Послання до Макарія». Скажімо, Михайло Грушевський, описуючи перше, сприймає ідеалізацію адресата як спробу підлабузництва, а ідеалізуючі епітети – як компліменти:

Кандидат на митрополію Мисаїл з купкою осіб, ближче зацікавлених в осягненні папської санкції, виладили нове послання та ще більше приналягли на *компліменти пані* та на *вирази свого пієтизму* до нього, щоб дістати хоч якесь прихильне слово, – а заразом не сказати нічого й такого, що могло б уважатись за вияв розриву зі східною церквою! Отже, *мусили старатися пишними і многословними фразами укрити умисну бідність змісту*: якнайбільше наговорити, щоб найменше сказати. Тому при доволі великих розмірах (понад 60 тисяч знаків) послання дуже бідне змістом⁴⁴.

Науковий авторитет Грушевського був такий великий, що його оцінку грамоти Мисаїла перейняли й пізніші дослідники – аж до наших днів⁴⁵. Вони

⁴² Д. С. Лихачев. Литературный этикет Древней Руси // *ТОДРЛ*, т. 17. Москва – Ленинград 1961, с. 10 (курсив автора).

⁴³ Під Іваном мається на увазі, вочевидь, архієпископ Великого Новгороду і Пскова Іван, який помер у 1186 р. і мощі якого були відкриті (тобто він був канонізований як місцевий святий) у 1439 р. Під Євтимієм же – архієпископ Новгородський Євтимій II, що помер у 1458 р. і якого невдовзі стали почитати як святого на місцевому рівні. Що цікаво, саме завдяки старанням митрополита Макарія відбулося прославлення обох владик у лику святих для загальноцерковного почитання: Івана – на соборі в 1547 р., а Євтимія – в 1549 р.

⁴⁴ Грушевський. *Історія української літератури*, т. 5, с. 212 (курсив мій – Н. З).

⁴⁵ Грушевський до певної міри теж уже розумів, що визначальним для «Послання Мисаїла» був саме етикет, однак сприймав його як свідчення стилю, зашкарублого й затверділого в ети-

не звернули належної уваги на дослідження Дмитра Ліхачова про літературний етикет Давньої Руси, що з'явилося пізніше, вже після смерти корифея української історіографії. Наприклад, у своїй фундаментальній праці «Криза і реформа», присвяченій темі унії в Київській митрополії, Борис Гудзяк говорить про «Послання Мисаїла», що воно «довге, багатослівне, благальне, занадто догідливе, хоч місцями зворушливе»⁴⁶. Так само невідповідними до принципів укладення «Послання до архієпископа Макарія», тим більше з огляду на компілятивний характер цієї пам'ятки, слід уважати й намагання деяких православних авторів цитувати цей твір як ілюстрацію реального життя архієпископа Макарія в часі його перебування в Боровському монастирі:

Сучасникам, без сумніву, було відомо про його труди й подвиги в мурах цієї обителі. Один опальний писав пізніше про архієпископа Макарія наступне: «Много лет пребывая во уставе преподобного Пафнутия, в нем же много лет пребыл и достойно ходил, житие жестокое искусив»⁴⁷.

Бачимо типові приклади нерозуміння дослідниками того, що у випадку обох послань перед нами насамперед зразки красномовства, панегірики, для яких перебільшене вихваляння є типовою рисою, адже «панегірики в Середні віки, як і в часи античності, були найдальшими від реального життя, оскільки за самою своєю природою вони не могли і не повинні були відповідати дійсним фактам»⁴⁸.

Та все ж було б несправедливо вважати, що «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» (та скомпільоване на його основі «Послання до архієпископа Макарія») – це виключно плід фантазії укладачів, який не має жодного зв'язку з реальністю. Звичайно ж, в обох посланнях є елементи, що відповідають реальній життєвій ситуації, яка їх породила і відповіддю на яку вони були. Як зауважує дослідниця давньоруської літератури Варвара Адріанова-Перетц,

кетних формах, а не як форму вираження певного світогляду: «Значні подібності в стилі знаходимо в [...] посольстві в справі Іони Глезни, висланім коло 1490 р. від православного собору до царгородського патріарха, щоб випросити йому поставлення на митрополію [...]. Вони свідчать, наскільки се був стиль *традиційний і затверділий в певних етикетних формах* – в посольстві Мисаїла широко розпущений і доведений до гіперболізму, в посольстві Іони коротший, стисліший і більш здержаний» (там само, с. 216).

⁴⁶ Б. Гудзяк. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*. Львів 2000, с. 70.

⁴⁷ Архимандрит Макарий (Веретенников). Можайский период Всероссийского митрополита Макария // *Альфа и Омега* 3/14 (1997) 173–182 (стаття доступна також на сайті: aliom.orthodoxy.ru).

⁴⁸ Ю. К. Бегунов. Речь Моисея Выдубицкого как памятник торжественного красноречия XII в. // *ТОДРЛ*, т. 28. Ленинград 1974, с. 65.

«прояв реалістичних тенденцій усередині тексту, побудованого іншим методом, щоразу викликаний особливим завданням, яке постає перед письменником. Завдання ці походять з потреб життя і не можуть бути розв'язані ані простою фіксацією фактів, ані їх ідеальним преображенням»⁴⁹. Звідси й згадки про утиски з боку латинської єрархії в «Посланні Мисаїла», що їм у «Посланні до Макарія» відповідають оті дві наведені вище вставки, які відрізняються своїм стилем від решти тексту, оскільки вийшли безпосередньо з-під пера укладача і відображають його ситуацію опали. Звідси й реальні біографічні факти, уміло вплетені в канву ідеалізованого образу адресатів обох послань як заступників, до яких прибігають покривджені чи то пак засуджені. Та ці реалістичні елементи є лише засобом, який наближає представлений за допомогою літературного етикету ідеал до його втілення в конкретній людині з метою привернути увагу читача (адресата) та схилити його на свій бік. Ось як пояснює наявність таких елементів Адріанова-Перетц:

Коли життя ставило перед давньоруським письменником особливо серйозне завдання, – суспільно-політичного чи морального характеру, – він намагався якнайпереконливішими засобами вираження підвести читача до свого погляду на описувану подію та її учасників, наблизити до життя ідеально-преображений образ [...]. З тією ж метою – самим способом зображення підкорити свідомість читача своєму ідейному задумові – письменник іноді індивідуалізував характеристику героя, побудовану методом ідеального преображення життя, вводив у неї реальні історичні риси, наближав до конкретної історичної дійсності⁵⁰.

До таких історичних деталей належить, зокрема, згадка в «Посланні Мисаїла» про те, що папа «трычастьными корунами венчанъ», тобто вінчаний потрійною папською короною – тіярою. До реалістичних елементів належать і біографічні відомості про обох святителів, як-от згадка про монаше життя папи Сикста в ордені св. Франциска, яке передувало архиєрейству (в «Посланні до Макарія» в цьому місці є згадка про перебування архиєпископа Макарія в Боровському монастирі, заснованому св. Пафнутієм). Однак і ці історичні факти ідеалізовані: в них не відображено реальний спосіб життя обох адресатів у монастирі (про який укладачам послань навряд чи могли бути відомі якісь достовірні деталі), а подано ідеальний образ монаха, якого Бог за подвиги аскетичного життя підносить до гідності святителя. Отже, укладачі послань керувалися, знов-таки, засадами літературного етикету. Ось, для наочності, відповідні уривки з обох послань:

⁴⁹ В. П. Адрианова-Перетц. О реалистических тенденциях в древнерусской литературе (XI-XV вв.) // *ТОДРЛ*, т. 16. Москва – Ленинград 1960, с. 29.

⁵⁰ Там само, с. 9.

Таблиця 3. *Описи монашого життя адресатів у «Посланні Мисаїла до папи Сикста IV» та «Посланні опального до архієпископа Макарія»*

«Послання Мисаїла» за виданням Потія (перевидання Голубева) ⁵¹	«Послання до Макарія» за виданням Добротворського ⁵²
...высокое бо истинное любомудрие иноческое, еже ест и мнишеское глаголю житіе избрав, и благо все во всемъ присвоаяся. еже естъ не возможно инако, развѣ иже от усердія стяжати любовь и быти с ними едино. возлюбивъ законъ много лѣтъ пребывая, уставъ ректулы светаго отца Франъцишка, в немъже много лѣтъ пребылъ, и достойне ходивъ. житіе жестокое искусивъ, донъдеже призрѣ Господь на смиреніе твое, видяй многій трудъ и терпеніе удрученіе тѣла твоего, зря в немъ сіяющую твою душу паче солнца к нему палящую любовію, ко любимому любви любителю. сего ради посетилъ ты естъ востокъ свыше, направилъ ноги твоя на путь светительства рымъского престола. да упасеши люди его хрестіянъское стадо...	Высокое бо истинное любомудріе иноческое, еже естъ мнишеское, глаголю житіе, избравъ и Богови во всѣхъ присвои вся, естъ невозможная иная, развѣ отъ усердія стяжати любовь и быти съ ними едино, возлюбивъ законъ и много лѣтъ пребыва(я) во уставѣ преподобнаго Паѳнотія, въ немже много лѣтъ пребывъ и достойно ходивъ, житіе жестокое искусивъ, дондеже призри Господь на смиреніе твое, видя много трудъ терпѣнія и вдрученіе тѣла твоего зрѣти къ любовиюлюбителю, и сего ради посѣтилъ ты естъ востокъ свыше и направи ти ноги твоя на путь святительства великаго и стараго Новаграда, да упасеши людіе хрестіянское стадо...

Для того, щоб правильно зрозуміти мотиви ідеалізації папи Сикста у «Посланні Мисаїла», а також мотиви, які змусили укладача «Послання до архієпископа Макарія» перейняти відповідні пасажі, звернімося знову до дослідження Ліхачова про літературний етикет:

З чого складається цей літературний етикет середньовічного письменника? Він складається: 1) з уявлень про те, як повинен був відбуватися той чи інший перебіг подій, 2) з уявлень про те, як мала поводити себе дійова особа відповідно до свого становища, і 3) з уявлень про те, якими словами письменник повинен описувати те, що відбувається. *Перед нами, отже, етикет світобудови, етикет поведінки та етикет словесний.* Все разом зливається в єдину, неначе наперед встановлену нормативну систему, яка стоїть над автором і не вирізняється внутрішньою цілісністю, оскільки вона визначається зовні – предметами зображення, а не внутрішніми вимогами літературного твору.⁵³

⁵¹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, с. 208-209.

⁵² Добротворский. Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію, с. 412-413.

⁵³ Ліхачев. Литературный эстет Древней Руси, с. 11 (Курсив мій – Н. З.).

Отже, в обох посланнях перед нами не реальні образи адресатів зі своїми рисами характеру, діями та словами, а ідеальний образ святителя. Це також пояснює, чому укладач «Послання до архієпископа Макарія» перейняв цілі уривки з «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» у свій твір: образ ідеального святителя в «Посланні Мисаїла» виписаний так добре й відповідно до етикетних уявлень про характер, риси та поведінку праведного, святого архиєрея, що воно стало свого роду зразком (або, говорячи мовою іконографії, «архетипом»), на який по змозі повинен взоруватися прохач, укладаючи послання до певного єрарха й виписуючи в ньому преображений, ідеалізований лик адресата. Зрозуміле й світоглядне підґрунтя, яке стоїть за цим літературним прийомом: ставлячи перед очі адресатові його ідеал, укладач послання таким чином спонукав адресата відтворити цей образ і в дійсності, відповідно до панівного в східній богословській традиції платонівського світогляду.

Підсумовуючи викладені факти й аргументацію, можемо зробити такі висновки:

1. Андрій Мужилівський, правильно підмітивши генетичну спорідненість між «Посланням Мисаїла до папи Сикста IV» і «Посланням опального до архієпископа Макарія», в полемічному запалі проігнорував елементи, які вказували на те, що саме перший твір є автентичний, тоді як останній – пізніша компіляція на його основі. Ця помилка дала початок московській версії походження «Послання Мисаїла».

2. Певної модифікації ця версія зазнала в XIX ст., коли російські науковці, під впливом православної пропаганди та керуючись ідеологічними мотивами, не змогли правильно ідентифікувати Синодальний список «Послання Мисаїла» зі збірника *Синод. 700*, вважаючи його за автентичний твір Московщини й при цьому скептично ставлячись до «Послання Мисаїла», опублікованого митрополитом Іпатієм Потієм.

3. Із плином часу, коли автентичність «Послання Мисаїла» ставала дедалі очевиднішою, зростав і скепсис щодо твердження Мужилівського про існування іншого твору, спорідненого з «Посланням Мисаїла». А після правильної ідентифікації Синодального й відкриття Смоленського списку Мисаїлової грамоти про теорію православного полеміста, здається, геть забули. Це, мабуть, і стало головною причиною того, що «Послання до Макарія» за півтора століття так і не було ідентифіковане як твір, на який свого часу посилався Мужилівський і який справді генетично споріднений з «Посланням Мисаїла».

4. Наведені в даній статті порівняння уривків з обох послань виразно демонструють, що укладач «Послання до Макарія», фактично, зробив компіляцію цитат із «Послання Мисаїла до папи Сикста IV». Це дає поштовх для

дискусії, чи слід уважати «Послання до Макарія» самостійним твором, чи радше новою редакцією «Послання Мисаїла». Тут відкривається широке поле для праці текстологів та філологів. Свою лепту в подальше вивчення «Послання до Макарія» могли би внести й історики. Серед іншого, можна вказати на проблематику датування цього твору, особливо з огляду на послідовне титулування Макарія архієпископом Новгородським, а Івана Васильовича – царем і самодержцем усієї Руси, адже ці два титулування суперечать одне одному в сенсі хронології. Також досі не ідентифіковано укладача цього послання, а це могло б стати ключем до розв'язання проблеми датування.

5. Найімовірніше, причиною використання «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» як основи для компіляції чи то пак для нової редакції, якою стало «Послання до Макарія», була відповідність першого засадам літературного етикету, зокрема в тому, що стосується ідеального преображення дійсності в зображенні єрарха при звертанні до нього. З іншого боку, незнання чи ігнорування основ літературного етикету Давньої Руси призвело до нерозуміння дослідниками художніх засобів, літературних прийомів та елементів, використаних в обох творах, а відтак – до їх хибної оцінки й інтерпретації. Що стосується літературознавства, то тепер уже неможливо стверджувати, що «Послання Мисаїла» пройшло цілком непоміченим повз увагу сучасників і не залишило жодних слідів у тогочасній церковній свідомості та пізнішій літературі. Можна припустити, що «Послання до Макарія» було не єдиним твором, у якому були використані цитати й елементи з «Послання Мисаїла». Тут, знову ж таки, відкривається широке поле для подальших пошуків та досліджень.

Як бачимо, поки що зарано ставити крапку в дискусії, яку відкрила публікація митрополитом Іпатієм Потієм «Послання Мисаїла». Дана стаття, прояснюючи деякі моменти в московській версії походження даного твору, ставить водночас ще більше запитань. Звісно, з виявленням та ідентифікацією нових джерел перспектива й акценти змінюються й будуть і далі змінюватися. Можна лише побажати, щоб надалі конфесійна заангажованість та ідеологічні упередження не ставали на заваді науковому дискурсові.

Nazar Zatorsky

**RECONSIDERING THE MOSCOW VERSION OF THE ORIGINS
OF EPISTLE OF MISAEL**

The article discusses one of the aspects of the polemics regarding the Epistle of Misael, composed in 1476 and published by Metropolitan Ipatius Potiy in 1605. The so-called

Moscow version of its origins, suggested by Andrey Muzhylovsky (Andrzej Mużylowski) in 1629, claims that this epistle is a forgery, a later compilation based on the letter of an unknown prisoner to Macarius, the Metropolitan of Moscow. The author of the present study argues that the text to which Muzhylovsky refers is the Epistle of the Disgraced to Archbishop Macarius, published by Ivan Dobrotvorsky in 1863. Textual comparison of the two letters reveals genetic links between their respective texts and proves the authenticity of the Epistle of Misael and its antecedence to the Epistle to Macarius. The article also discusses the nature of borrowings from the Epistle of Misael in the Epistle to Macarius.

Keywords: origins, Epistle of Misael, Epistle to Macarius, Andrey Muzhylovsky, Ipatius Potiy.